

Terres del Perú i Bolívia el 1772

Marc-Aureli VILA

*Universidad Central de Venezuela
Universidad Andrés Bello de Caracas*

Documentació de caràcter geohistòric referent a terres americanes és posada de tant en tant, a disposició dels estudiosos per part d'investigadors que amb paciència i sovint vencent grans dificultats, furguen en arxius i biblioteques d'Europa i un cop feta una troballa preparen el material per a la seva divulgació. L'edició, ni sempre ni molt menys motivat no resulta fàcil pel fet que el llibre que es pugui imprimir no és d'aquells que atrau el gran públic. El retraïment dels editors amb mires crematístiques, obliga a cercar un camí —una solució econòmica— que permeti portar a terme la impressió que es cobeja; una cobejança ben lícita.

Un català resident de fa anys a la ciutat boliviana de Cochabamba ha traduït del llatí l'original de l'obra de Francisco J. Eder SJ., titulada *Breve descripción de las reducciones de Mojos. Ca. 1772*.

El traductor que compta amb una profunda formació com historiador, és Josep M. Barnadas i Andinach. L'obra de la qual tractem ha estat publicada per l'editorial Historia Boliviana, el 1985 a la ciutat de Cochabamba. L'empresa de traduir, anotar, prologar i basquejar-se per obtenir el finançament de l'edició, la inicià Barnadas el 1972 i no fou fins a mitjans de l'any passat que pogué culminar la seva tasca. Tretze anys de treball per poder lliurar aquest volum de 424 pàgines de text traduït, més gravats i mapes, tot plegat precedit de 104 pàgines en les quals Barnadas ens posa en relació amb l'autor i els antecedents que es refereixen amb el treball.

Considerem que una revista com la nostra, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, d'evident caràcter acadèmic, és la més pertinent per donar a conèixer ensems, una obra de la importància geogràfica i etnològica com la que comentem i l'esforç que ha realitzat un compatriota en traduir-la directament del text original en llatí, redactar la documentada Introducció com també el seguit de notes de peu de pàgina que orienten, constantment, l'estudiós en el camp de la geohistòria o bé de l'etnologia, d'unes, per nosaltres

residents a Catalunya, llunyanes terres tant per la distància geogràfica com per la distància històrica.

Ens permetem aportar, a continuació, diversos comentaris al text de Francisco J. Eder SJ.

Quan va redactar el seu treball, Elder feia de rector d'una parròquia a la localitat eslovaca de Neusohl, llavors compresa en l'Imperi Àustro-Hongarès, tan lluny dels *llanos* de Mojos. Elder morí a Neusohl el 17 d'abril de 1772. Uns anys abans havia residit com missioner als esmentats *llanos*. Com tants altres jesuïtes, fou expulsat del seu àmbit territorial d'acció l'any 1767. És molt possible que en el seu reduïdíssim equipatge i durant el seu peregrinatge forçós, portés prou notes escrites que li permeteren redactar el seu treball.

Es dona el cas que tres dècades abans que Eder redactés el seu meritíssim treball, un fill dels Països Catalans el valencià Josep Gumilla, un altre jesuïta, havia redactat *El Orinoco ilustrado, historia natural, civil, geográfica, de este gran rio y de sus caudalosas vertientes*, la primera edició data del 1741. Figura en la nostra biblioteca; car es tracta d'una obra amb la qual hem treballat durant molts anys.

Tant Eder com Gumilla tractaren dels aspectes geogràfics i etnològics i per tant antropològics, d'unes extenses regions *llaneras* de l'Amèrica meridional; uns espais inclosos en la franja dividida per la ratlla equatorial: els *llanos* de Mojos al sud de la ratlla i els *llanos* de l'Orinoco al nord.

El fet d'estendre's al nord i al sud de la ratlla equatorial els *llanos* esmentats, té notòria importància ja que el règim climàtic respon en els *llanos* de l'Orinoco, a la mecànica edílica de l'hemisferi septentrional i en el cas dels *llanos* de Mojos, a la de l'hemisferi meridional. Emperò el factor que contribueix amb major mesura a diferenciar els climes d'ambdós espais *llaneros* és que en el cas dels de Mojos, no reben la influència directa de vents d'origen marítim —la distància fins a l'Atlàntic és de més de 3.000 km i entre l'oceà Atlàntic i els *llanos* de Mojos s'alça el complex sistema orogràfic del Mato Grosso— i s'ha d'afegir que entre aquests *llanos* i l'oceà Pacífic s'aixeca la serralada dels Andes amb altituds sovint superiors als 5.000 m. Ben diferent és el que succeeix amb els *llanos* de l'Orinoco que reben per l'est, i sense entrebancs, els vents procedents de l'Atlàntic i pel nord, encara que parcialment, els vents procedents del Carib. Allò comú entre els dos grans espais *llaneros* és que estan en relació amb la hilea amazònica coberta per les selves macrotèrmiques humides de més superfície del planeta. En el cas dels *llanos* de Mojos, aquesta dependència determina en gran manera el seu clima.

Tant en els *llanos* de Mojos com en els de l'Orinoco, el règim de precipitacions es caracteritza per una època de pluges i una altra de sequera. Les mitjanes anuals de temperatura són força semblants: entre els 26° i els 28°. En ambdós paisatges són notòries les calmes edíliques que solen produir-se en fer-se fosc i, amb la calma, la invasió d'onades de diminuts insectes —el jején— que substitueixen per unes hores, les dels mosquits.

Com és lògic, Eder ens parla del virregnat del Perú dient d'ell que es tractava d'un «Reino extensísimo, de magnitud casi igual a la de Europa». En temps d'Eder i fins l'any 1776, el virregnat del Perú comprenia les actuals repúbliques de Perú, Bolívia, Equador, Xile, Argentina, Paraguai i Uruguai.

Fou per El Callao que Eder entrà al virregnat; o sigui pel port de Lima que n'era la capital. En escriure la seva obra i com a preàmbul del text bàsic que és el que es refereix als *llanos* de Mojos, Eder parla de la vessant occidental de la serralada andina i dels qui l'habitaven; i no caldria dir que de Lima de la qual n'elogia el paisatge que la rodejava, si bé no deixa de mencionar les boires que poden cobrir-la fins per deu dies seguits. També fa referència al catastròfic terratrèmol del 1746.

És Eder qui es refereix a Amèrica com la mare d'Espanya bo i dient: «Me atrevería a calificar a América de madre de España, puesto que de cuantas riquezas, esplendor y fama goza ésta, la reconoce o debe reconocer recibidas».

Cada anotació que fa Eder referent a les actuals terres peruanes permet, pel seu contingut, fer-ne una anàlisi; car prou què es veu que Eder era un bon observador que sabia sintetitzar. La seva crítica a la situació en que es trobaven els autòctons referents als alts estrats socials format per oriunds de les terres de la Corona castellano-lleonesa, és punyent i no s'està de recordar com els autòctons havien desaparegut de les illes de Cuba i de Santo Domingo.

Eder veu a Lima com un centre mercantil d'àmplia irradiació i esmenta que entre Lima i Xile existia un intercanvi de productes agrícoles i d'altres com el fustam xilè, favorit per les diferències climàtiques. Si bé parla de les grans riqueses mineres que proporcionava el Perú de les quals se n'afavorien els pobladors procedents de la Península, prou senyala que la seva mala distribució diferenciava altament els estrats socials. I anuncia que, a no tardar, aquesta situació que originava profunds odis originaria lluites; i així fou.

A Lima hi havia riquesa; però el cost de la vida era altíssim.

El cos principal de l'obra d'Eder és la part que titula *Breve descripción del territorio y de sus habitantes en que se han fundado y organizado las reducciones de la provincia peruana de la Compañía de Jesús*. Aquesta província missionera persistí fins l'expulsió dels jesuïtes durant el regnat del monarca espanyol Carles III.

El contingut geogràfic com també l'etnològic i antropològic d'aquesta «breve descripción» resulta de rellevant importància com material que permet treballar en la geografia comparada —geografia física i geografia humana— entre els *llanos* de Mojos i d'altres terres americanes d'aquells temps com, per exemple, els *llanos* de l'Orinoco. També resulta de marcat interès històric car facilita l'estudi de l'evolució de l'home i de les seves activitats al llarg de més de dos segles en un paisatge deficientment conegut com és el dels *llanos* de Mojos.

Pel que fa a la geografia física, el treball que comenten constitueix, ben segur, la primera aportació seriosa al seu estudi. També direm que abans de la traducció que n'ha fet Josep Barnadas, el text de fet era desconegut per molts historiadors i geògrafs de l'Amèrica de parla castellana i confessem que el seu coneixement ens hauria estat molt profitós pels nostres treballs i docència en terres americanes.

La importància que dona Eder al microrelleu *llanero* és ben allisonador; car aquest microrelleu i el clima, condicionaren el procedir dels pobladors que llavors, com en l'actualitat, eren ben pocs. Avui dia, la densitat de població d'aquestes terres és, més o menys, d'un habitant per quilòmetre quadrat. La vida vegetal, l'animal i la de l'home depenia i continua depenent, d'una topografia d'accidents gens notoris pel seu desenvolupament i d'un clima càlid, plujós i humit la major part de l'any.

Pel lector que no manifesti massa interès per allò que de geogràfic hi ha en l'obra, pot semblar-li que els conceptes de caràcter geogràfics s'hi presenten molt barrejats, sense sistematització. Precisament és aquesta diguem-ne mescla, la que posa de manifest que l'autor, el jesuïta Eder, feia per manera d'interrelacionar les realitats geogràfiques, i això ens permet de qualificar-lo d'home que sentia la geografia com la ciència que relaciona allò que no té vida del paisatge amb la vida vegetal, animal i humana que hi actua. Podia mancar —a qui si no i en aquells temps?— a Eder suficient formació científica en el camp de les ciències naturals compresa la geografia. Alexandre von Humboldt (1769-1859) encara tardaria a publicar els seus treballs que revolucionarien la investigació en aquestes ciències. Creiem que es pot afirmar que hi havia en Eder juntament amb un expositor

i fins a cert punt investigador dels fenòmens de la naturalesa, un home que tractava d'explicar-se'ls. Qualitats que formen part d'un temperament científic.

L'espectacular contrast entre els paisatges andins i els de les immenses planures, els *llanos*, que en són la continuació per l'est, originen dues menes de viure completament diferents i Eder ho fa constar. La franja de peu de muntanya que relaciona ambdues grans regions fisiogràfiques és relativament estreta i la seva altitud sobre el nivell del mar és d'uns 200 m. El contrast serralada-planura fa dir a Eder: «Parece que las fuerzas naturales del Reino del Perú se cansaron de levantar tantas y tan altas montañas, de manera que terminándose junto a Santa Cruz, lo demás queda llano, dejando a los Alpes (sic) mencionados todas las piedras y rocas». Aquesta exposició del relleu, ben semblant al que s'estén des de Veneçuela fins Argentina, correspon al realçament de les serralades andines durant el terciari i a la formació dels sòls quaternaris de les immenses planures que s'estenen a l'est de les mateixes.

També es refereix Eder als suaus relleus de les sabanes *llaneras* que per trobar-se lliures de les inundacions durant l'època de pluges, permeten el desenvolupament dels boscos en forma d'illes d'arbrat en mig de les sabanes; uns boscos que ofereixen a la fauna un hàbitat on refugiar-se quan la sabana desapareix sota les aigües o és incendiada. D'aquests mínims relleus a Veneçuela en diuen *bancos* i és on situen els habitacles i els grans corrals de les explotacions que reuneixen els ramats durant l'època de pluges.

Esmenta Eder els boscos de galeria que voregen els corrents fluvials i que apleguen una rica fauna principalment d'aus.

Els diversos aspectes del clima són exposats amb cert detall per Eder. La temperatura mitjana d'unes terres situades entre els paral·lels meridionals dels 11° i els 17°, varia, com és de suposar, de manera prou perceptible donat els 6° de diferència de latitud. Però allò que és més interessant és la supeditació d'aquestes tan extenses terres als vents del nord —els que provenen de la franja equatorial— càlids i plujosos; i els vents del sud —els *surazos*— que en ocasions poden aportar temperatures notablement baixes fins el punt que el fred es fa sentir. Aquests vents, generalment, són secs. De tot això ens parla Eder com també ho fa del brusc canvi de temperatura entre el dia i la nit; bo i dient que si a la nit regna calma èdica, la calor es fa sentir i no és possible descansar de ple.

Per trobar-se al sud de la ratlla equatorial, l'època de pluges —el *invierno*— correspon als mesos que van d'octubre fins a març; i l'època de sequera, d'abril a setembre; o sigui al contrari del que succeeix als *llanos* de l'Orinoco situats al nord de la ratlla equatorial. Hom observa, emperò, que Eder s'adonava que la divisió entre ambdues èpoques no era ni molt menys absoluta i que depenia dels anys; la qual cosa s'explica per una major supeditació dels *llanos* de Mojós als vents procedents de la hilea amazònica; uns vents que en els *llanos* de l'Orinoco són molt menys efectius.

El desguassament dels *llanos* de Mojós que s'inunden per grans superfícies durant l'època de pluges, es realitza molt lentament i únicament parcialment; la qual cosa és motivada per l'escàs i àdhuc nul desnivell de les terres les aigües de les quals, i per gran nombre de corrents fluvials, afluïxen al riu Madeira, un dels més importants afluents de l'Amazones. En els *llanos* de l'Orinoco i d'aquest aspecte ja en parlava el nostre connacional Josep Gumilla, el desguassament s'efectua amb més facilitat si s'exceptua el sector mesopotàmic entre els rius Apure i Arauca, proper a l'afluència d'ambdós rius a l'Orinoco.

Eder es refereix al transport a través de les sabanes inundades mitjançant canoes; car en aquesta situació les sabanes ofereixen «una ruta de navegación rectísimas».

Si l'època de sequera es perllonga, els sòls del tot deshidratats es quartegen: «La tierra misma se abre aquí y allí con unas grietas tan grandes, que pueden tragarse un ser humano».

En l'obra d'Eder la xarxa fluvial és presentada amb força exactitud; la qual cosa no fa més que reafirmar el nostre criteri que Eder era un home rigorós en les seves observacions i anotacions i poc donat a les descripcions imaginàries. Les seves observacions li permeten referir-se a rius de recorreguts divagants; conseqüència d'una topografia quasi horitzontal. També es fa referència als alts marges que voregen alguns corrents —a Veneçuela reben el nom de *barranca*— i que permeten veure l'estratificació dels horitzons que formen el subsòl i llur diferent constitució mineralògica. Eder precisa que les vetes d'argila blanca permetien comptar amb un material de construcció en substitució de la calç, intrometible en el territori per manca de pedra calcària.

L'escàs o nul desnivell topogràfic i l'alta pluviositat superior a mitjanes de 1.200 mm, expliquen l'existència de nombrosos llacs i llacunes així com d'indrets pantanosos —els *tremedales* dels llanos de l'Orinoco— «que se tragan tanto al caballo como al caballero imprudente».

La subordinació de l'home a la geografia física dels *llanos* de Mojos quasi era absoluta en els temps d'Eder, tant si es tractava dels autòctons com dels incorporats. No obstant això, s'ha d'acceptar que l'ingeni de l'indígena treia tot el profit que podia de les situacions i que l'incorporat cercava la manera d'intervenir en el paisatge per tal de millorar les seves condicions de vida. Ens diu Eder que per fer els conreus se cercava els ambients boscats que si per una part no s'inundaven durant l'època de pluges, per altra oferien uns sòls amb un cap d'humus vegetal que com a mínim, permetia un parell de collites abundants; després calia cercar altres indrets. Per preparar el terreny es tallaven arbustos i arbres que el Sol assecava; la qual cosa permetia que fossin cremats i les cendres resultants milloraven les condicions dels sòls. Els troncs grossos no arribaven a cremar i el blat de moro creixia entre ells com també les dues menes de iuca: la dolça i l'amarga. Aquesta darrera no era comestible si abans no era expremuda per a treure'n el suc tòxic que conté. El conreu de la canya de sucre complementava els anteriors i no mancaven els plàtans. Amb els jesuïtes, s'introduïren els llimoners i els tarongers i prou sembla que també el cafè. El cacao s'hi donava silvestre.

› Diu Eder: «Sé que un misionero sembró arroz en la sabana, dando en un año cinco cosechas...». Anys abans, el jesuïta valencià Josep Gumilla ens parla de l'arròs que ell va trobar creixent silvestre, a les riberes del riu Meta afluente de l'Orinoco; possiblement gràcies a llavors transportades per ocells migratoris. Deia Gumilla: «És arròs veritable ni en això podria sufrir engany, perquè en el Regne de València, la meua pàtria, és on més abunda». Gumilla feia aquesta afirmació durant la quarta dècada del segle XVIII.

Eder tracta l'largament de la població autòctona, els indis; i el material que aporta és d'evident interès per als etnòlegs i antropòlegs. És un material que exposa els sistema de vida, les activitats econòmiques i les actituds dels indígenes davant tots els aspectes que es relacionen amb la seva existència; i ho exposa amb riquesa de detalls. Per exemple i això pot ésser d'interès per als esportistes, parla de dos jocs que es practicaven amb pilotes de caixú i en els quals intervenien dos equips. Els jocs eren regulats per determinades normes i es poden considerar com els antecedents del futbol i del voleibol.

L'erudita aportació de l'historiador Josep M. Barnadas a l'obra de Francisco I. Eder ve a enriquir la historiografia americana i constitueix una demostració més de l'aportació que els catalans han fet i fan, al millor coneixement del procés històric americà; i com es lliuren al país que els ha acollit en moment difícils o que els ha rebut en altres circumstàncies menys conflictives.